

Ганна Дядченко

«ДУША ОКРИЛЕНА — ЛІТА НА ВОЛІ...» (слово-образ *душа* в сучасній українській поезії)

Лінгвопоетичний розвиток слова-образу *душа* у мові української поезії другої половини ХХ ст. пов'язаний із його загальнономовним значенням 'внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями'.

Песимістичні, болісні переживання ліричного героя виявляються через епітети відповідної семантики (*тоскно, тяжко*): *Навіть тоді, коли спить, на душі твоїй тоскно/ і тяжко* (Н. Білоцерківець). Цей емоційно-психологічний стан втілений в асоціативному зв'язку *душа* — *згарище*, на основі якого поети моделюють метафори на зразок: *Може, душа, спопеліла дотла,/ не озвіріє* (І. Римарук); *Затято чекаю удару/ Й міцно влітаю корені/ В попіл душевних згарищ* (Л. Слюсак). Стан збудження передає індивідуально-авторська мінорно забарвлена метафора, як-от: *в душі вирував буревій; кружляє в душі листопад* (І. Сердюк).

Найчастотніші мовообрази, які в інтерпретації поетів-дев'яностників відображають світ почуттів і переживань сучасної людини, — це образи із домінуючими семами 'кохання' та 'біль'. Так, почуття закоханих означаються в контекстах, де контекстуально зближені номінації *душа, любов*, що входять до розгорнутих метафоричних сполучень, пор.: *І вогник любові на самому денці душі/ Добий, щоб не мучивсь, добий, щоб не мучивсь* (О. Ірванець); *Та вже тоді мабуть мріяла я:/ Душу свою освітити/ Любов'ю* (Л. Ромен).

Стан душевного болю поети-сучасники окреслюють в увиразненій паронімічною атракцією метафори *білий біль*, де білий колір стає «своєрідним символом болісних душевних станів, горя, страждань» (Л. О. Ставицька): *Завмерли на зиму сумські фонтани,/ А у душі хлюпоче білий біль; А душа завмирає:/ білий звук — біль один* (Л. Ромен). Прийоми фоносемантики (зокрема, алітерована концентрація шиплячих і свистячих приголосних у межах звукового образу) актуальні й для інших

описів внутрішнього стану ліричного героя зі стрижневою номінацією *душа*, наприклад: *В душі пече дзижчанням ос,/ І в світі щось перемінилось* (Л. Ромен).

Суголосний стан душевного болю передають і метафоричні конструкції з колоративом *чорний* та його асоціативами *хмара*, *морок*, *мряка*. Так, значення 'сумна, страждена душа' реалізується в численних метафоричних і компаративних образах: *на чорному тлі душі/ кожен з друзів лишав свій колір* (Л. Слюсак); *Світ мовчань — чорний сніг у душі; Чорні душі, мов хмари./ Мов не люди, — отара* (Л. Ромен); *Бо тінь — то вимір, бо душа — то мряка* (М. Кіяновська); *А вії тремтять/ беззахисні,/ і в душу закрився/ морок* (Т. Ляшенко). Отже, значна кількість конструктивів зі стрижневою номінацією *душа* виявляють негативну маркованість, носіями якої стають колірний маркер *чорний* та контекстні вербалізатори сем 'смуток', 'страждання'.

У поезії кінця ХХ ст. виявляємо також поетичні рефлексії давнього міфологічного уявлення, за яким «на небі ростуть величезні дерева, на яких плодяться душі у вигляді маленьких пташок» (О. М. Таланчук). У мовотворчості Г. Чубая цей мотив осмислюється як необхідна умова духовного розвитку, зростання через страждання, а сема 'народження нового' стає основою у генітивній метафорі *гніздо душі*: *безліч дивних дерев сновигає/ містом безцільно/ гілля рук із двома листочками долонь/ заховавши до кишень/ кожне має в собі гніздо душі/ яке ніколи не може бути порожнім/ а ще як ті дерева були маленькі/ то хтось лихий довідався про гнізда/ і покрав із них пташата болю/ що й навіть літати тоді ще не вміли/ і відніс ті пташата далеко-далеко/ а щоб вони не повернулися як виростуть/ то збудував між ними і деревами/ місто з кольорових картонних будиночків/ а гнізда дерев що не могли порожніми бути/ населив горобцями усі до одного* (Г. Чубай).

Метафорична тема «душа — закритий, обмежений простір, у якому вирують почуття» має й інше словесне та асоціативне вираження. Його конкретизаторами виступають лексеми з негативною (*неволя*, *тюрма*, *руїна*), позитивною (*квітник*, *храм*) та нейтральною (*міркосвіт*) маркованістю, пор.: *зітхне душа моя за стінами тюрми* (Н. Білоцерківець); *В неволі гаснуть душі рідні; Століттями усі на лови/ По душі рабські в мій*

народ *ишли* (Л. Ромен); *Розтрощена душа/ ридала римами,/ ... І, жертвуючи/ далями незримими,/ Замкнулася в своєму/ мікросвіті* (Т. Ляшенко); *Мені болить за те, що деградуєм,/ ... Що душ своїх квітник/ самі плюндруєм* (А. Луговський); *Не храм у душах, а страшна руїна* (Л. Ромен).

Генітивну метафору *гніздо душі* сприймаємо як наступний крок щодо концептуалізації поширеної асоціації *душа — пташка*, реалізованої в епітетному словосполученні *пташина душа* (про людину). Названа асоціація має широку реалізацію в численних модифікаціях поетичних мовообразів, як-от *душа-пташа, душа, мов качка, душа окрилена, душа без крил*. Наприклад: *офірна покірنا пташина душа/ кров'ю солодкою поїть молекули сталі* (Н. Білоцерківець). Показниками розвитку в аналізованій поезії міфологічно-ритуальної теми «пташка — душа — екстатичний політ» (О. Шалак) слугують генітивна метафора *політ душі*, а також дієслівні метафоричні сполуки *душа літає, душа летіти хоче, душа відлетіла* та ін.: *і — ранній політ душі/ над це не списаною/ сторінкою Біблії* (В. Кордун); *Душа окрилена — літа на волі;/ Душа без крил — на милицях,/ болить* (Л. Ромен); *моя душа розхристана/ здивована/ стоїть перед брамою/ і летіти хоче* (Ростислав); *Чи ж є душа в мені, чи відлетіла?* (Л. Голота).

В уяві поетів *душа* — це й розгублена міфічна істота, лірична дія якої окреслюється метафоричними динамічними характеристиками *шукає, блукає*, напр.: *душа поміж людьми блукає:/ вже дому іншого шука./ .../ бо в неї виходу немає,/ коли заблукана така* (В. Герасим'юк); *Десь на околицях руїн/ цього Едему/ Приблудним цуциком/ моя душа блукає* (Н. Воліваха). Такий метафоричний вектор цілковито вписується у показову для мовотворчості дев'яностників тенденцію зображення екзистенційно розгубленої людини (пор. також наростання негативної оцінності в рухові образу від епітетної сполуки *заблукана душа* до асоціативної ідентифікації *душа — приблудний цуцик*).

Сприйняття душі як сутності, здатної до самодостатнього позатілесного існування, пояснює виникнення мотиву мандрів душі, що на текстовому рівні виражається в поєднанні суб'єкта *душа* з предикатом *покинути*, а також перифрастичному

вислові *блукалець з міста видив* (ідеться про блукання душі під час сну людини), пор.: *душа моя покинула мене* (Л. Голота); *Магічна хвиля сну розплилася, немов туман/ ранковий./ Блукалець з міста видив накладається/ на тіло охололе* (В. Неборак).

Із мотивом *болю* тісно пов'язані мікромотиви *рана, руйнування, плач (ридання)* тощо. Для їхньої реалізації залучаються засоби:

- лексико-стилістичні (фразеологічне сполучення *рвати (розривати) душу* 'завдавати мук, страждань; мучити' (СУМ, VIII, 461): *І душу рвав за пошматований України цвіт* (Л. Ромен); *десь за межею скрипаль розриває душу* (Леся Ладо);
- фоностилістичні (атракція поєднана з контекстуальною антонімізацією атрактантів), наприклад: *Споглядання такого страждання/ душу не гранить, а раниць* (О. Ірванець).

Функціонально-семантичну парадигму образу *душа* в сучасній українській поезії формує також епітетизація. Епітетні сполуки *душа чорна, душа червона, розтриножена душа, пропаща душа, пекельна душа* сприймаються як естетизовані загальнономовні, а також індивідуально-авторські засоби внутрішнього портретування людини. Пор.: *хлоп бородатий/ з душею нарорхрист/ чорною від нікотину/ червоною від сорому* (С. Пантюк); *для болю нижчали пороги/ у розтриноженій душі* (Л. Голота); *Коли шукав пропащу душу/ в порожніх склепах перемін* (І. Римарук); *О діво пресвята/ свій погляд прихили/ і висвітли до дна/ мою пекельну душу* (В. Неборак).

Найбільш активно в аналізованих текстах розвивається асоціативне зіставлення:

а) *душа — вогонь, багаття*, через яке автори опоетизують піднесений настрій людини: *Не загаси душі святий Вогонь; Душа готова свій вогонь розплескати/ Жар-чорнобривцями на полотні життя; З багаття душі вже у Світі світає* (Л. Ромен);

б) *душа — світло*, напр.: *Чи дістану/ Із світлик душ тепла перлину?* (Г. Чубай); *цю душу — осяяну і неділиму,/ це чисте світіння над головою* (Л. Голота); *незгашених душ/*

піднебесна загадка (І. Римарук); *Душа ледь блимочить,/
немов підсліпувата лампа* (В. Кордун); *З глибин душі так
світиться маяк* (Л. Ромен).

Звернення авторів до теми духовного життя людини умотивовує посилений розвиток біблійних мотивів. У сучасній поетичній мовотворчості він виявляється через активізацію сполучуваності лексеми *душа* із одиницями сакрального дискурсу (*Господь, проща*): *Темно. Але буває іноді/ Господь у душі
наші загляда* (С. Сапун); *Плащ обвисає додолю підбитим кри-
лом,/ і на душі, як на прощі, голодно і босо* (М. Савка).

Один із ракурсів реалізації образу *душа* в контексті біблійних мотивів — це мікромотив жертвовності, контекстуально тісно пов'язаний із темою смерті невинної дитини, людини взагалі, наприклад: *Ходжу по лісах і визбирую в при-
горщ/ загублені дольки дитячі — як ранні суніці./ Іще не
розквітлі малесенькі душі/ від білої смерті сховались між
білих конвалій* (В. Кордун); *а кого ті пута затягнуть до краю/
у чорну годину/ на власну той шию петлю одягає/ на душу
невинну* (І. Андрусак). Для розуміння цих контекстів сучасний читач має знати, що за давніми міфологічними уявленнями «двоєдушниками» вважали відьом, розбійників, упирів, вовкулаків – найчастіше демонологічних, ворожих людини істот (О. Шалак). Образи, позначені відгомном подібних вірувань, створюються через поєднання в поетичних мікроконтекстах з лексемою *душа* хтонічних назв *змія, кажан, осиковий кілок*, пор.: *я нічого на світі не розумію,/ і душа корчиться змією
під списом* (В. Герасим'юк); *Очищі жовті сфінкса, сни дияво-
ла, примружені,/ за нами/ чатують, душі палять, і втікають
наші душі/ кажанами* (В. Неборак); *Я став порожнім, ди-
ким, без'язиким./ В моїй душі стримить/ Кілок осиковий* (О. Ірванець).

Виокремлення етичних категорій зумовлює протиставлення явищ зростання і застою, нерухомості душі: *тихо росте душа,
мов ламкий очерет* (С. Жадан); *так нестерпно виростати,
коли душа у тебе ще дитяча* (О. Башкирова) — *стверділа
душа все рідше прагне самовдосконалень* (Г. Петросаняк).

Репрезентуючи внутрішній світ людини в цілому, лексема *душа* метонімічно може позначати людину в певному морально-

етичному ракурсі. Так, маркером позитивного оцінювання людини, поетичною вказівкою на її моральне вдосконалення слугує образ *чистої, омитої, скупаної душі*, пор.: *Омиєш душу ввечері в Дніпрі* (І. Римарук); *Як лоша, / твоя велика скупана душа / така ж незграбна і зухвало чиста* (Н. Білоцерківець).

Антропоморфне осмислення душі виявляється в її асоційованні з людиною за ознакою 'носіння одягу': *У кабарі, де молодість чужа, / в червоній сукні йде моя душа* (Н. Білоцерківець); *душа / зодягнута в українську вишиванку / за кожним обертом клубочка / заглиблюється усе далі в ліс* (О. Чекмишев). Якщо метафору *душа в червоній сукні* можемо потлумачити як «піднесений, збуджений емоційний стан», то образна словосполучка *душа, зодягнута в українську вишиванку* акцентує передусім сему 'національна належність'.

Образи зі стрижневою лексемою *душа* 'безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя' також виявляють зв'язок із мотивами смерті людини та її посмертного життя. У контексті антропоморфних уявлень *душа* померлого сприймається як дзеркальне відображення, тінь людини, наприклад: *Тіні душ на цвинтарі витають, / грона горобини не згасають* (І. Римарук).

За народними уявленнями, смерть — це відокремлення душі від тіла. Душа відлітає пташкою до Вирію — місця, де збираються душі померлих. Така міфологічна концептуалізація образу птаха виявилася у семантиці генітивної метафори *вирій душі*, пор.: *бачу вирій душі / що його лише раз надивитися можна* (Г. Чубай). З образами птаха, вирію асоціативно пов'язаний згаданий вище мотив польоту душі, яка «поверталась у світ перебування духів, ставала вітром, повітрям» (С. О. Кошарна): *і видно тим хлопчикам як відлітає за вітром / душа тендітної дівчинки — їхньої однокласниці* (Г. Чубай).

Розуміння смерті як виходу душі з тіла-оболонки та її руху до неба мотивує розгорнуті метафоричні комплекси на зразок: *душа залишить мене, одного разу / вона пройде крізь надрізи на / моїй шкірі, крізь шрами, які / відкриються, наче небо, на моєму тілі* (С. Жадан).

Із такими традиційними або індивідуально переосмисленими, естетично трансформованими мовообразами семантич-

но контрастують сполуки зі значенням ‘смерть душі // тіло переживає душу’. Образ *душі* при цьому втрачає ознаку вічності, безсмертя, на що вказує епітет *тлінний*: *і душа моя тлінна/ обернулася тінню* (Л. Голота).

Отже, через поєднання традиційного й індивідуально-авторського поетизм *душа* засвідчує оновлення його усталеної в національній поетичній системі асоціативної та лексичної сполучуваності.